

KISS ZSUZSANNA

Gabonaválság a 19. század végén

(Társadalomtörténeti nézőpontok)

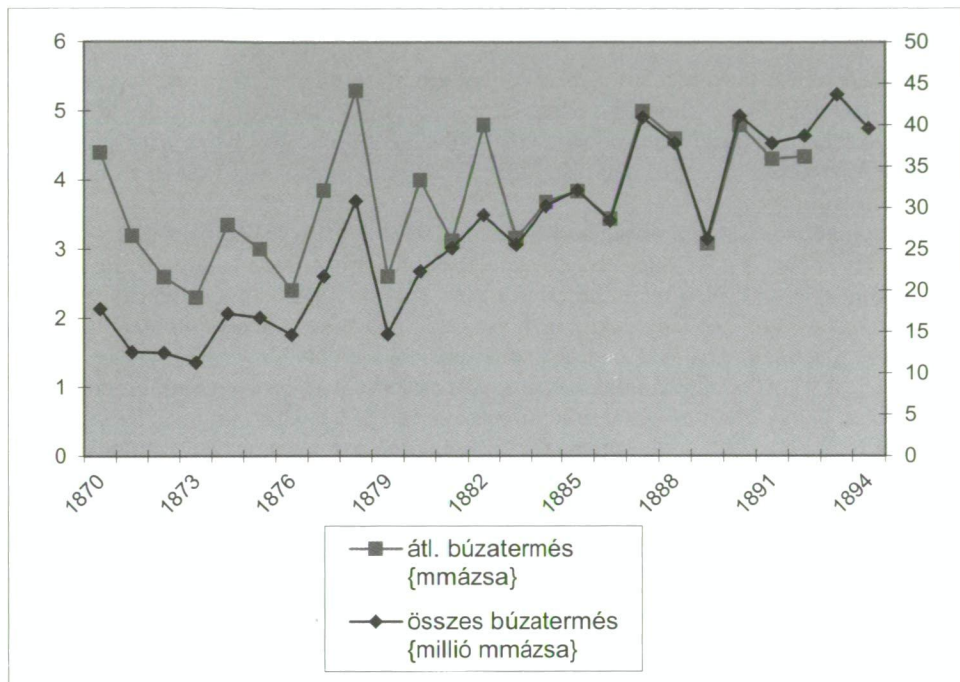
A 19. század utolsó harmadában a mezőgazdaságot sújtó nagy válság (*great depression*, *Große Depression*) okait – természetesen – már a kortársak elkezdték kutatni, a kérdés pedig a nemzetközi és a hazai szakirodalomban – hol kisebb, hol nagyobb intenzitással – azóta is napirenden van, legfőképpen a nemzet/közgazdaságtan, a gazdaságtörténet, a statisztika-történet irodalmában.¹

Dolgozatomban először a válság hazai értelmezéseit tekintem át korabeli gazdasági szakírók véleménye, illetve gazdaságtörténeti feldolgozások alapján. Természetesen más diskurzusok is kínálkoznak az elemzésre (hogy mást ne is említsek, elsőként például a korabeli politikáé vagy az egykori gazdálkodóké), ezek vizsgálatára azonban ez alkalommal nem kerül sor. A gazdaságelméleti munkák olvasása során arra fókuszálok, hogy milyen kulcsmomentumokat láttak a kortársak az általuk ismert mezőgazdasági piac korabeli átrendeződésében. Feltételezem, hogy írásaik nemcsak a kortárs gazdasági, de legalább annyira a témával kapcsolatos közgondolkodást is relevánsan tükrözik: másképpen fogalmazva, az általuk középpontba helyezett kérdéseket a kortársak is a problémakör fontos aspektusainak tekintették. Fő kérdésem ebben a szakaszban az, hogy vajon helyes-e a gabonaválságot akut termelési válsággént értelmezni, és nem lenne-e szerencsésebb a termelés mögött húzódó, hosszú távon meghatározó struktúrákra, illetve ezek változásaira fókuszálni. Azután bemutatom, hogy a gazdasági szemléletű elemzésen túl milyen lehetőségek adódnak a vizsgálathoz: az angol társadalomtörténeti szempontú vizsgálatokra térek ki, mert ezek határozottan felhívják arra a figyelmet, hogy a búzaválság nem minden mezőgazdasági termelő egyetemes válsága, hanem területenként, gazdaság-típusonként és az egyéni szerencsétől függően is jelentős különbségek mutatkoznak úgy a válság tényleges hatásában, mint az „áldozatok” percepcióiban. Végezetül három magyarországi uradalom 19. század végére vonatkozó leírását vizsgálom azzal a céllal, hogy megtudjam, vajon hogyan mutatkozik a válság a hazai földeken a gyakorlatban.

A 19. század utolsó harmadának mezőgazdasági válsága Európa-szerte a gabona-, azon belül is elsősorban a búzatermesztés válsága volt. Magyarországon az agrártermelés gerincét jelentő gabonatermesztés nehézségei a rossz termésű 1870-es években kezdődtek. Az évtized mélypontjait – nem kizárólag a gabonahozam tekintetében – 1873 (kolera és gabonaroszda), illetve 1879 (árvíz) jelentették, az általános rossz termés okozta problémákat pedig, ha lehet, csak fokozta, hogy a két legfontosabb növény (a búza és a kukorica) éves termése rendkívül ingadozó volt ezekben az években. Mindezt jól mutatja az 1. ábrán – legalábbis a búzatermés

¹ A tanulmány az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport munkálatai keretében készült. A dolgozattal kapcsolatos észrevételeiért őszinte köszönettel tartozom Kövér Györgynek.

esetében – az éves hozamátlagok görbéje. Az 1880-as évtizedben – az Európa-szerte „a nagy (mezőgazdasági) válság” idejeként emlegetett években – a búzahozam növekedett Magyarországon. Az 1880-as évek magas – és többnyire növekvő – terméshozamában csak 1889-ben mutatkozott átmeneti törés, végül – bár ez az ábrán már nem látszik – 1897-ben súlyos ínség zárta a majd két évtizedes emelkedő trendet. A hazai gabonatermelésről (illetve azon belül a búzatermelésről) szólva tehát nem a hagyományos értelemben mutatkozott válság, vagyis nem a termelési mérleg *hiányáról* van szó. A válságot ehelyett éppen a búza növekvő hozama, illetve más – a következőkben részletezendő – tényezők miatt kialakult „túltermelés” okozta.

AZ ÁTLAGOS ÉS AZ ÖSSZES BÚZATERMÉS NAGYSÁGA MAGYARORSZÁGON 1870–1895 KÖZÖTT

Forrás: Löherer Andor: *Gazdasági válság és a búza árnyatlása Magyarországon. Okai, eredményei és orvosszerei*. Budapest, 1896. 35–36. (saját szerkesztés)

Mielőtt azonban a túltermelés kérdésére térnénk, érdemes hosszabb pillantást vetni a búzatermés éves alakulásának 1870 és 1895 közötti változásaira. Az adatok Löherer Andor² 1896-ban kiadott közgazdasági tanulmányából származnak. Ebben Löherer a Statisztikai Hivatal 1893-as évkönyvének búzatermelésre vonatkozó adatait ismerteti – az adatok szükséges egy-egységesítése után. Az általa rögzített adatok közül én az összes, illetve az átlagos búzatermésre vonatkozó kimutatást vettem át és helyeztem el egy közös ábrában (1. ábra). Szándékom szerint ez a grafikon lehetővé teszi bizonyos, a gazdálkodás struktúrájával kapcsolatos általános állítások megfogalmazását.

² Löherer Andor (1846–1925) közgazdasági író, agrárszakember, gazdatiszt és gazdálkodó. 1894–1899-ben az OMGE könyvkiadó vállalatának szerkesztője.

Az 1870 utáni két évtized a búzatermesztés tekintetében összességében növekedési időszak volt, amennyiben az abszolút értékben mért hozam – az említett válságos évek kivételével – fokozatosan emelkedett. Hogy a növekedés nem tekinthető maradéktalanul pozitív folyamatnak, arra a gazdasági szakemberek hamar felhívták a figyelmet. Az 1885-ben Budapesten tartott nemzetközi agrárkongresszust³ már a mezőgazdasági válság körüljárásának szentelték a szakértők. A téma exponálására felkért Gaál Jenő⁴ előadásában egy olyan szempontra irányította a figyelmet, amely lényegesen finomítja a pusztán az abszolút hozamokat szem előtt tartó értékelést, és amelyet a kortársak természetesen jól ismertek a gyakorlatból: „Az enquêt véleménye szerint gazdáink, [...] a túlságos mértékben űzött buzatermeléssel elhanyagolják a helyes arányokat, kiméletlenül zsarolják földjeiket, vetés-forgásról tudni sem akarnak, állatot nem tartanak elegendő számmal s ezért a kellő trágyával sem rendelkeznek. Az ily eljárás mellett a buzatermelés nem felel meg a szerényebb várakozásoknak sem, pedig az ország éghajlata és talaja arra nagyon kedvező.”⁵ Negyven évvel a jobbágyfelszabadítás után a szántóföldi művelés technikája még mindig meglehetősen elmaradott volt: az ugarterület csökkenése jelentős mértékben csak 1880 után indult meg, igazán nagy ütemű fogyása az 1890-es évtizedre tehető; vetésforgót csak kevés helyen alkalmaztak; a gabona – azon belül a búza – monokultúrája az 1870-es években egyértelműen meghatározó volt a szántóföldi terményszerkezetben.⁶ Mindez azzal a következménnyel járt, hogy – ahogyan az 1. ábrán is látható – az összes búzahozam növekedett ugyan (az 1870–1890 közötti évi 12–17 millió métertermásról 38–43 millióra), az átlagos hozam – Löherer adatai szerint – gyakorlatilag mégsem változott.⁷ Ennek fényében érthetőnek tűnik a szakember aggodalma, hiszen

³ Az 1885-ös kongresszus megszervezése volt gr. Károlyi Sándor első „nagy dobása” az agráriusok MGE-beli előretörésében, abban az értelemben is, hogy nagyobb részt ő viselte a rendezvény költségeit. Gaál véleménye szerint saját munkája legnagyobb hozadéka – túl azon, hogy németre és franciára lefordított írása a „külföldi tudományos irodalomban is figyelmet keltett” – Károlyi „haláláig tartó meleg barátsága” volt. Gaál Jenő, gávai: *Élmények és tanulások*. Budapest, 1940. 113.

⁴ gávai Gaál Jenő (1846–1934) közgazdász, akadémikus, műgyetemi egyetemi tanár, 1878–1892-ig országgyűlési képviselő a pécskai kerületben (ellenzéki, majd nemzeti párti programmal), kereskedelemügyi minisztériumi tanácsos (1893); az aradi gazdasági egyesület alelnöke és a Magyar Társadalomtudományi Egyesület egyik igazgatója (1907–1913).

⁵ Dr. Gaál Jenő: *A mezőgazdasági válság kérdése. Előadói munkálat az 1885. október havában Budapesten tartandó gazdasági congressus alkalmából*. Budapest, 1885. 88. Ugyanez a probléma már az OMGE 1879–1880-as kongresszusán is szerepelt. Akkor Kenessey Kálmán előadásában került napirendre a kérdés. Az általa akkor kínált megoldási lehetőségek (takarmánytermesztés fejlesztése, állattenyésztésre való súlypontát helyezés) sorra visszaköszönnek Gaál expozéjában. (Az 1879–1880-as kongresszusról és gazdasági ankétokról lásd: Vári András: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898*. Budapest, 2009. 224–239.)

⁶ A gabonatermesztés szerkezetéről elmondható, hogy míg korábban a rozs, illetve a búzával keverve vetett rozs („kétszeres”) volt a domináns, addig a kiegyezés korára a búza már egyértelműen megelőzte mindkettőt. Erről lásd Kövér György: *Piaci hullámzások és gazdasági növekedés*. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest, 2003: 348.

⁷ Szuhay Miklós számításai a szántóföldi termelés fejlődése kapcsán azonban éppen a 1870–1890 közötti két évtized markáns különbözőségére irányítják a figyelmet. (Vö.: Szuhay Miklós: *A szántóföldi termelés fejlődése 1867–1914*. Agrártörténeti Szemle, 13. évf. (1971) 1–2. sz. 38–59.) Számításai szerint az 1871–1880 közötti időszak átlagos búzahozama 4,17 mmázsa/kat. hold volt, amely a következő évtizedben (1881–1890) 6,61-re ugrott. A növekedés akkor volt a legnagyobb, amikor a technikai fejlesztés még alighogy megindult. Az 1870-es években a külterjes, primitív gazdálkodás miatt még alacsony átlagtermés a következő évtizedben még különösebb technikai fejlesztés nélkül is jelentősen növelhető volt (a vetésterület kiterjesztésével). Szuhay a századforduló utáni időszakra is

ezek szerint a hozam növekedése mögül hiányzott a gazdálkodási struktúra átalakítása, a termesztési technológia fejlesztése, helyette a vetésterület kiterjesztése és a fokozott kizsákmányolás jelentette a növekedés motorját.⁸ Az egyoldalú gazdálkodás hatásaira a korabeli szakmai közvélemény ugyancsak felhívta a figyelmet. A hosszú 19. század folyamán a kezdetekben legelő és rét központú gazdálkodást egyre határozottabban a szántóföldek kiszélesedése, a pusztai legeltető állattartást a szántóföldi termelés váltotta fel. Orosz István számításai a 18. századtól kezdve rögzítik a mezőgazdaság belső struktúrájának változásait. Ezt a hosszabb időszakot szemlélve – 1790 és 1910 között – Magyarországon legalább duplájára nőtt a szántóföldek területe, ami együtt kellett járjon a legeltető állattartás bázisát jelentő gyepterület hasonló mértékű csökkenésével. „[E]z alapvető szerkezeti módosulást kellett, hogy okozzon, hiszen minimálisra, 1910-re a teljes termőterület alig 1/5-ére csökkentette az állattartás bázisát, míg korábban ez legalább fele volt a hasznosított földterületnek.”⁹

A mezőgazdasági termelési struktúra megváltozását Orosz István szerint két egyidejű és egymás hatását erősítő folyamat jellemezte a 19. század során, amelyek együttesen eredményezték a termelésben tapasztalható növekedést. Egyfelől a hagyományos és régóta gyakorolt módszer, a termőterület bővítése (extenzív faktor), másrészt pedig az új mezőgazdaságra jellemző tényező, az ugar csökkentése (intenzív faktor).¹⁰ A meghonosodó vetésstruktúra vizsgálata alapján Orosz arra a következtetésre jutott, hogy a század derekának gabonakonjunktúrája idején a búzatermelés lehetőségeinek kiszélesítése a külpiaci igényekre adott válasz volt, ám ezzel egyidejűleg nem következett be döntő változás a hazai mezőgazdaság termelési módjában. A búzatermelés előrenyomulása – a rétek és legelők arányának csökkentése – kedvezett az árugabona előállításának, az állattartás alól azonban „kihúzta a talajt” (mivel a legelőterület csökkenése általában nem járt együtt a takarmánynövények arányának emelkedésével és a termelés intenzívebbé válásával). Orosz konklúziója szerint az így létrejött termelési struktúra olyannyira rugalmatlan volt, hogy a századfordulóra kialakuló mezőgazdasági válsághelyzetben – amely mindenekelőtt hús előállítására orientált termelést sürgetett volna – nem hagyott lehetőséget az alkalmazkodásra.¹¹

A szántóföldi termelés túlzott egyoldalúsága mellett problémát jelentett az is, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben az amúgy is nehézségekkel küszködő magyar mezőgazdaság az

kiterjeszti megfigyeléseit (1910-ig), és fontos megállapításokat tesz. Mindenekelőtt azt, hogy a hazai termésátlagok 1880-as években bekövetkező növekedése azután megtorpan, ami Magyarországot Európa elmaradott (keleti, déli) országaival rokonítja. Nyugat-Európában eközben éppen ellentétes folyamat zajlott: az 1880-s évektől a búza átlagtermése lényegében stagnált, sőt akár vissza is esett, a századfordulót követő évtizedben viszont jelentős fejlődés bontakozott ki. „Magyarország és a nyugat-európai országok között a mezőgazdasági fejlettségi szintkülönbség az 1880-as, valamint az 1890-es évek első felében megtett magyarországi fejlődés eredményeként csökkent, míg a századfordulót követően erőteljesen elmélyült.” Szuha: *A szántóföldi termelés fejlődése*, 45. Míg a kelet- és délkelet-európai országokban, és így Magyarországon is, a vizsgált periódusban jelentős vetésterület növekedés figyelhető meg, addig a nyugat-európai országokban épp ellenkezőleg: a vetésterület alig változott (sőt akár csökkent): ott a termésátlag növekedés egyértelműen a belterjesség fokozódásának köszönhető.

⁸ „...a fejlett országokban a XIX. század utolsó évtizedeiben – az agrárválság időszakában – a válságból való kilábolásnak elsődlegesen nem a termelés növelése és főként nem a vetésterület kiterjesztése az útja, a vetésterület növekedése éppen az elmaradott országokban figyelhető meg.” Szuha: *A szántóföldi termelés fejlődése*, 46.

⁹ Orosz István: *Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban*. (Előadások a Történettudományi Intézetben. 10. füzet) Budapest, 1988. 14.

¹⁰ Orosz: *Szerkezeti változások*, 15.

¹¹ Orosz: *Szerkezeti változások*, 16–18.

Egyesült Államok, illetve Oroszország konkurenciájával is szembetalálta magát. Ezekben az országokban ez idő tájt a technika vívmányait messzemenően kihasználó, modern mezőgazdaság fejlődött, és a megművelésre váró terület szűkössége sem jelentett problémát. Gaál Jenő 1885-ös előadása egy további szempontra is rávilágít. Szerinte nem is pusztán az Amerikában alkalmazott gépi technológia hazaihoz képest mutatkozó jóval nagyobb fejlettsége jelentett kihívást, de az „emberi erőforrást” illetően is jelentős volt az elmaradásunk. Az Egyesült Államok versenyképességének alapját – Gaál szerint – „az amerikai nép szellemi, erkölcsi és fizikai tulajdonságai képezik”. Vagyis a „nagy szorgalom, rendkívüli leleményesség, roppant testi kitartás, aránylag igen magas értelmiség; tetterő, vállalkozási szellem, törhetetlen bizalom és gyermekded reménykedés a jobb jövő biztos bekövetkezése iránt, a munkafelosztás és a munka igényeihez alkalmazott életrend; a gépek folytonos javítása, a társadalomban a kasztszellem teljes hiánya, az osztályok folytonos érintkezése egymással; az üzleti szellem és a kereskedők kutató ügyessége”¹² – olyan tényezők tehát, amelyek a hagyományokhoz ragaszkodó, társadalmilag megosztott és egymással nem kommunikáló, az üzletszerű gondolkodásban járatlan magyar gazdákból az előadó szerint ez idő tájt teljeséggel hiányoztak.

Mindezek után – úgy gondolom – joggal kérdezhető, hogy vajon a 19. század végi magyarországi mezőgazdaság nehézségeit valóban a „túltermelés” okozta-e. Nem volna helyesebb vajon a probléma gyökerét az „egyoldalú” termelésben, a termelési struktúra aránytalanságában, a termelés teljes rendszerének hiányosságaiiban keresni? Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés, ha a magyarországi mezőgazdaság állapotát és problémáit Európa más régióéihoz hasonlítjuk. Közép- és Nyugat Európa legtöbb országában a 19. század első harmadának végére már alig volt újabb művelés alá vonható földterület, ezért a népességnövekedés miatt szükségessé vált mezőgazdasági hozamnövekedést más megoldással – elsősorban a már művelés alatt álló területek hozamának erőteljes emelésével – kellett elérni. Ez új módszerek, eszközök felhasználását és új mezőgazdasági rendszer bevezetését sürgette, mindezek alapján pedig a földbe forgatott tőke határozott növelését. Az 1830 és 1870 közötti időszakot ennek megfelelően Európa legnagyobb részén a mezőgazdasági termelés intenzívebbé válása jellemezte, így a gépesítés, a csatornázás, a vegyszerezés bevezetése és elterjedése.¹³ A nagy depresszió, a gabonaválság ezeken a területeken sem maradt el. Ám az 1870-es évektől mindezen területeken az extenzív gabonatermelés arányának erős visszaesése és helyette az intenzív termelési formák elterjedése, sőt az állattartás fellendülése volt megfigyelhető – jól lehet a változás folyamata különböző régiókban különböző mértékig valósult meg és különböző tempóban zajlott.

A korszak neves liberális közgazdásza, Pólya Jakab¹⁴ 1885-ben jelentette meg első mezőgazdasági válsággal foglalkozó cikkét.¹⁵ Ezt az írást 1890-ben követte *A gazdasági válság* című

¹² Gaál: *Élmények és tanulságok*, 83–85.

¹³ Ez az a korszak, amelyet például az angol mezőgazdaságban a magas színvonalú gazdaszat (*high farming*) kifejezéssel írnak le, a németalföldön pedig ugyanekkor a „tudományos” gazdálkodás kifejezés válik divatossá. Magyarországon is az 1840-es évek óta van jelen hasonló elgondolás, a „helyes arányokon” alapuló gazdálkodás eszméje.

¹⁴ Pólya (eredetileg: Pollák) Jakab (1844–1897), államtudományi doktor, ügyvéd, 1890-től a mezőgazdasági politika magántanára a budapesti egyetemen.

¹⁵ Pólya Jakab: *A mezőgazdasági válság*. Nemzetgazdasági Szemle, 10. évf. (1885) 153–177., 268–294.

monográfia, majd Pólya 1896-ban még egyszer nagyobb lélegzetvételi értekezést adott közre a témában a Közgazdasági Szemle hasábjain.¹⁶ A mezőgazdasági válságot körüljáró írásokban a „túltermelés” kérdése valóban a középpontba kerül, igaz az ehhez kapcsolódó problémát Pólya már az első írásában relativizálja. A piac működésének alapelvéből kiindulva úgy érvel, a kínálatot nem lehet leválasztani a kereslet párhuzamos alakulásáról. Ahogyan ő fogalmaz: „...teljesen egyoldalú azon eljárás, mely mindig csak a termelést nézi és figyelmen kívül hagyja a fogyasztást.”¹⁷ Európai adatokkal illusztrálja, hogy „ha emelkedett is a gabonatermelés, ez ellenében szaporodott annak fogyasztása is”.¹⁸ A megnövekedett európai és Európán kívüli verseny szerint nem eredményezett túltermelést, mivel azzal egyidejűleg növekedett a népesség száma és az egyéni fogyasztás is. Elméletileg is kizártnak tartja a túltermelést – legalábbis, ami a gabonát illeti. Monográfiájában kifejtett érvelése szerint „fel sem tehetjük, hogy az egymást kölcsönösen feltételező termelés és fogyasztás évek hosszu során át se jussanak kiegyenlítésre, s hogy a fogyasztás a termelés folytonos emelkedése dacára ne csak nagyobb arányokat ne öltön, hanem mindig és folyamatosan a termelés mögött maradjon. Nem lehet ugyanis feltételezni, hogy az emberek csak a termelés kedvéért termeljenek, és ne akarnák egyszersmind fáradtságuk és munkájuk gyümölcsét élvezni.”¹⁹ Szerinte gabonaválságról csak akkor lehetne szó, „ha a jólét, a kereset és ezzel kapcsolatos fogyasztási képesség hanyatlanék. Míg azonban ez nem történik, sőt ellenkezőleg az történik, hogy a fogyasztás folyamatosan emelkedik és halad, akkor túltermelésről szó sincs, szó sem lehet.”²⁰

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a gabonaválság, illetve a búza túltermelésének problémája nem szűkíthető egyszerűen a termelés–fogyasztás, azaz a kereslet–kínálat dimenziója. Pontosabban, ahogyan erre már a kortársak is felhívták a figyelmet, ezek mindig szoros összefüggésben állnak a kereskedelem, az árak, illetve a tágabban vett pénzpiac kérdésével is. Pólya összegzése szerint a nagyarányú tengerentúli gabona beáramlásának következményei közül nem is a túltermelést, hanem az árak hosszú távú kiegyenlítődését, a rossz, illetve jó termésű évek közötti áringadozás eltűnését, de legalábbis mérsékeltebbé válását érdemes a középpontba helyezni. Az 1850-es és 1860-as évekre – az angol *Corn Law* 1846-os visszavonásával kezdődő, szabad kereskedelmet proponáló mozgalom eredményeképpen – Európa egyetlen országában sem korlátozták többé vámok a gabonakereskedelmet: ez hosszú távon önmagában alapja volt az árak kiegyenlítődésének. Ehhez járult még a szállítási költségek drasztikus csökkenésének köszönhetően olcsón beáramló nagy mennyiségű tengerentúli búza.

A gazdálkodás gyakorlatában is járatos, ugyanakkor közgazdasági problémákkal is foglalkozó Löherer Andor 1896-ban tette közzé közgazdasági tanulmányát,²¹ amelynek már a címe is a gazdasági válság és a búza árhanyatlásának közvetlen kapcsolatát jelzi. Írása *„Túltermelési krampusz és a tőzsdék”* című fejezetében, hasonlóan Pólyához, ő is úgy véli, hogy „[a] leghatározottabban kell kijelenteni, hogy a világon a népek fogyasztó szükségletét tekintve, búzatultermelés idáig még soha sem volt és ma sincsen”. A búza világpiacának megszűlése és a kereskedelem modern intézménye, a tőzsde szerint együttesen játszott szerepet abban, hogy a búza ára minden korábbinál alacsonyabbra zuhant – világszerte, általánosan.

¹⁶ Pólya Jakab: *A mezőgazdasági válság*. Közgazdasági Szemle, 21. évf. (1896) 517–538., 587–640.

¹⁷ Pólya: *A mezőgazdasági válság*, 1885. 165.

¹⁸ Pólya: *A mezőgazdasági válság*, 1885. 168.

¹⁹ Pólya Jakab: *A gazdasági válság*. Budapest, 1890. 104.

²⁰ Pólya: *A gazdasági válság*, 1885. 172.

²¹ Löherer Andor: *Gazdasági válság és a búza árhanyatlása Magyarországon. Okai, eredményei és orvosszerei*. Budapest, 1896.

A túltermelés egy „ez ideig le nem leplezett *fantom*”, az emberi elme szüleménye, nem más, mint „krampusz” – írta. Vagy szakszerűbben: „...a tulproduktiót a börzék eszelték ki és elvesztették nagyra”.²² A túltermelés, pontosabban annak híresztelése, hogy túltermelés van, olyan eszköz, amelyet a tőzsde szereplői alkalmaznak a búza árának minél alacsonyabbra szorítására.

A tőzsde búzaárra gyakorolt hatásának, illetve a búza ármozgásának további vizsgálata helyett tanulmányom második felében azokra a következményekre fókuszálok, amelyek a gabonaválság során a gazdálkodók, gazdászok nézőpontjából voltak meghatározók. Feltérképezem a gabonaválság társadalomtörténeti elemzésének lehetséges útjait, efféle próbálkozások nálunk ugyanis eddig kevésbé születtek.²³ Pedig azok a vizsgálatok, amelyek a gabonaválság következményeit az általánosságokon túllépve igyekeznek megragadni, például a különböző méretű vagy eltérő gazdasági szerkezetű földbirtokokra és ezek tulajdonosaira gyakorolt hatásán keresztül, bizonyára termékeny szempontokat nyújthatnak a magyarországi események elemzéséhez is.

Az angol agrárválság kutatása az 1960-as években éppen azzal a hagyományos szemlélettel²⁴ próbált szakítani, amely szerint az 1870-es évek első felében derékba tört a korábbi látványos mezőgazdasági fejlődés, és a prosperitást egy csapásra és általánosan depresszió váltotta föl. T. W. Fletcher mára klasszikussá vált tanulmányában²⁵ amellet érvelt, hogy az egyetemes megállapítások helyett a gazdaságokat legalább alapvető jellegzetességeik szerint elkülönítő elemzések eredményeire szükséges támaszkodni. Az állattartásra, illetve a szántóföldi művelésre szakosodott birtokokat ugyanis teljesen másképpen érintette a 19. század végén bekövetkezett nagy mezőgazdasági depresszió. Míg az utóbbiak számára a gabona áresése, minthogy legfontosabb *output* terményüket érintette, jelentős bevételkiesést okozott, addig az állattartó gazdák számára a gabonaneműek árának csökkenése éppen, hogy nagyon is előnyös volt. Hiszen egyfelől csökkentette a takarmányra fordítandó kiadásaiuk összegét, másfelől a kenyér árának csökkenése az állati termékek (hús- és tejfélék) iránti vásárlói keresletet növeli, ami ugyancsak az állattartó gazdáknak kedvezett. Ezen a legalapvetőbb különbségen túl további választóvonalak is kimutathatók a birtokosok között, amelyek meszesemenően meghatározták a válsághoz való viszonyukat, mégpedig nem pusztán objektív hatásait, de – és ezen a ponton Fletcher túllép a pusztán gazdaságtörténeti nézőpontra – szubjektív megítélését tekintve is. Fletcher megvizsgálta a mezőgazdasági érdekek képviselőit, illetve a válság okainak kivizsgálására a gabonaválság idején felállított Bizottságot (*Royal Commission*); eredményei azt bizonyítják, hogy az 1870-es években a szervezetet az Anglia középső területén birtokkal bíró arisztokrata és *gentry* csoport irányította, a Bizottság előtt kivizsgált ügyek pedig túlnyomó mértékben a gabonatermesztő gazdák nézőpontját tükrözték. A század utolsó évtizedére jelentősen megváltozott a Bizottság összetétele, a Gladstone-kormány által kinevezett szakértői testület a korábbinál jóval vegyesebb volt: az

²² Löherer: *Gazdasági válság és a búza árhanatlása Magyarországon*, 43.

²³ Üdítő kivételként lehet megemlíteni például Vörös Antal írását a paraszti munka és mentalitás 19. század második felében bekövetkező változásairól, amelyben éppen a gabonaválság hatását emeli ki, mint ami a század végén döntő hatást gyakorolt a korábban divatozó mezőgazdasági gyakorlatok és szokások változására. Vörös Antal: *A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914*. Történelmi Szemle, 9. évf. (1966) 2. sz. 162–186.

²⁴ A hagyományos elképzelés legfőbb képviselőjeként például R. E. Prothero (Lord Ernle) vagy R. C. K. Ensor neve merül fel leggyakrabban.

²⁵ Fletcher, T. W.: *The Great Depression of English Agriculture 1873–1896*. The Economic History Review, vol. 14. (1961) Issue 3. 417–432.

arisztokraták aránya csökkent, jóllehet a földbirtokos *gentry* aránya továbbra is meghatározó maradt. Megváltozott a Bizottság által meghallgatott és kivizsgált ügyekben szereplők társadalmi összetétele, illetve birtokaik földrajzi eloszlása is: míg korábban szinte kizárólag a keleti és a déli, most már az északi és a nyugati területen gazdálkodók ügyei is a Bizottság elé kerültek. Mindez azért fontos, mert a Bizottság, illetve a kivizsgált ügyekben érintett gazdálkodók társadalmi összetétele meghatározza azt a képet, amely a kortársakban (és az utókorban egyaránt) a gazdasági helyzetről kialakult. Fletcher szerint az 1870-es években éppen a válságtól leginkább sújtott csoportok uralták a mezőgazdaságról szóló diskurzust, nem csoda tehát, hogy a válság képe átítatta a korabeli közbeszédet, és a korszakról még a későbbi beszámolók is úgy emlékeznek meg, mint az agrárium mély és általános depressziójának időszakáról. Fletcher szerint jelentősen árnyaltabb képet kapunk, ha tekintetbe vesszük a nemgabonatermelő birtokosok és gazdák korabeli élményeit és eredményeit is. A nagy századvégi depresszió – írja tanulmánya összegzésében – a gazdák egyetlen csoportjára mért igazi csapást, a nagybirtokos gabonatermelőkre. Máskülönben azonban a mezőgazdasági termelés növekedett, ami egy a szektoron belül épp az áresés idején végbement forradalom eredménye, annak, hogy a gazdák – jelentős része – saját érdekeit felismerve lemondott a gabonatermelésről, és helyette más szántóföldi termények termesztése vagy az állattartás felé fordult.²⁶

Fletcher hangsúlyozza a gazdák saját helyzetfelismerésének jelentőségét és szubjektív ítéleteiket a válsaggal vívott küzdelemben. Érdekes módon egyik későbbi kritikusa mégis éppen azt veti a szemére, hogy Fletcher olyannyira a gazdasági mérőszámokra és a termelési eredményekre fókuszál, hogy a gazdák saját percepcióját a válságos évekről figyelmen kívül hagyja.²⁷ „Az árak változásaként definiált »válság« (*depression*) lehetett rövid életű, sőt talán nem is létezett, ám a kortársak értelmezése arról, hogy mi történik körülöttük, sok szempontból legalább olyan fontos, mint a valóságos folyamatok.”²⁸ A gazdasági változás, valamint a gazdálkodók helyzetérzékelése ugyanis hosszú távon kiható társadalmi mozgásokat is megindíthat. Alastair Mutch az idézett írásában amellettt érvel, hogy a gazdaságtörténeti folyamatok bemutatásán és értelmezésén túl szükséges megvizsgálni azokat a változásokat is, amelyek a gazdasági válság nyomán a gazdatársadalomban bekövetkeztek. Az újonnan született gazdálkodói egyesületek (*farmer's association*) Angliában – írja – éppen abban különböznek a megelőző időszak mezőgazdasági egyesületeitől (*agricultural societies*), hogy osztály alapon és nem titkolt politikai szándékkal szerveződtek. Az új egyesületek felállításának közvetlenül gazdasági okai voltak, de a szubjektív valóságérzékelés és a társadalmi erőviszonyok megváltoztatásának igénye legalább akkora szerepet játszott a születésükben. Mivel a korabeli hírközlésnek hála a gazdák információt szereztek az ország távolabbi részében zajló folyamatokról is, a válság fenyegetése és bekövetkeztének legcsekélyebb valószínűsége változásokat hozhatott akár olyan területeken is, amelyek közvetlenül nem voltak válságos helyzetben. A nem nagybirtokos gazdák a válság megelőzésének elsőrendű módját a bérleti díjak csökkentésében látták: ezt az elgondolásukat igyekeztek az újonnan létrehozott egyesületek intézményes eszközeinek segítségével megvalósítani. A korábbi, társadalmilag átfogó mezőgazdasági egyesületek mellett (amelyeket a nagybirtokosok vezettek, de működésük nem terjedt túl a gazdálkodás népszerűsítésén, az ismeretterjesztésen és a megyei bálók szervezésén) ezért olyan egyesületek szerveződtek, amelyek komoly érdekellentétten alapultak,

²⁶ Fletcher: *The Great Depression of English Agriculture*, 431.

²⁷ Mutch, Alastair: *Farmers' Organisations and Agricultural Depression in Lancashire, 1890–1900*. *Agricultural History Review*, vol. 31. (1983) 26–36.

²⁸ Mutch: *Farmers' Organisations and Agricultural Depression in Lancashire*, 26.

és jelezték a kisebb birtokosok és bérlők gazdasági és hatalmi igényeit is: a bérleti díjak csökkentésének követelése egy csapásra mély törésvonalat hozott létre a korábban egységesnek tételezett gazdatársadalmon belül.

A válság jelentősége társadalomtörténeti szempontból Mutch szerint az volt, hogy kizökkentette a gazdákat korábbi nyugalmukból és megelégedettségükből. A gazdasági prosperitás megtorpanása, a korábbi konstans gazdasági emelkedésre alapozott bizonyosság helyébe lépő elbizonytalanodás, a kiszámítható jövő helyett a jövőtől való félelem arra kényszerítette a gazdákat, hogy felhagyjanak a korábban bevált gyakorlataikkal mind a gazdálkodás konkrét gyakorlataiban, mind tágabb, szociális értelemben (például gyermekeik iskoláztatási stratégiáját vagy a rurális társadalom belső viszonyrendszerének gyakorlatait illetően). És mindez – hangsúlyozza Mutch – olyan területeken is bekövetkezett, amelyek nem sodródtak válságba, és amelyek lakóinak, gazdáinak csak közvetett élményei, sőt inkább csak benyomásai voltak a válság következményeiről. Attól tehát, hogy a gazdák érzései, félelmei a valós, mérhető adatok fényében megalapozatlannak bizonyulnak – az érzésekre és félelmekre adott reakciójuk nagyon is valós és messzemenő következményekkel járhat.²⁹

A gabonaválság társadalmi – akár csak a szűkebb gazdatársadalomra gyakorolt – hatásainak felméréséhez Magyarországon a jelen pillanatban kevés feldolgozás áll rendelkezésünkre.³⁰ Első lépésként ezért a következőkben néhány jól dokumentált és alaposan feldolgozott uradalom korszakbeli gazdasági tevékenységének másodelemzésével arra teszek kísérletet, hogy megvizsgáljam, milyen képet mutat az uradalmi gazdálkodás a századvégi mezőgazdasági depresszió idején: miképpen tükröződik – ha egyáltalán kimutatható – a gazdasági válság a gazdálkodók konkrét tevékenységében és gyakorlataiban, illetve, a kiindulóponton egymástól jellegzetesen eltérő gazdaságok milyen – helyzetükből és lehetőségeikből fakadó – lehetséges válaszokat adtak a kihívásra. Természetesen a fellépő nehézségekre a működő gazdaságok rengetegféle módon reagálhatnak (a házi kezelésű és bérbe adott föld arányának megváltoztatásától kezdve a termesztett növények vetésaránya átalakításán át a szántóföldi gazdálkodás és az állattenyésztés közötti szektorváltásig például). A következőkben a vizsgálat fókuszát önkényesen leszűkítve elsődlegesen arra a kérdésre fogok koncentrálni, hogy miképpen alakult a búza szerepe az uradalmak terményszerkeztúrájában: mennyire érzékenyek az uradalmak a búza helyzetének romlására, mutatkozik-e bármilyen nyoma annak, hogy a válság idején a búza helyébe más terményt helyeznének? Ha igen, milyen gyorsan reagál a gazdaság a búza piaci pozíciójának romlására? Az elemzésre kerülő uradalmak kiválasztását a lehetőségekből adódóan inkább a véletlen, mintsem a tudatosság irányította.³¹ A magyarországi agrárkapitalizmus fejlődésének ugyan megindult a szisztematikus feltárása, a források anyagok nagymértékű pusztulása miatt azonban alig néhány átfogó monográfia készülhetett

²⁹ Ugyanezt a gondolatot más kontextusban kifejtve lásd: Perry, P. J.: *British Farming in the Great Depression 1870–1914*. Newton Abbot, 1974. 183.

³⁰ Egyedülálló ebben a tekintetben Vári András elemzése. Monográfiájának a hazai agrárius mozgalom kibontakozásáról szóló fejezeteiben a hazai „fiatal agrárius csoport” föllépését ő is közvetlen kapcsolatba hozza az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1879–1880-ban a gabonaválság apropóján rendezett ankétsorozatával. Vári: *Urak és gazdászok*, 224–253.

³¹ Ezt a problémát monográfiája előszavában már Für Lajos is felvetette. Ahogy ő fogalmaz: „A kutató választását inkább a pusztá véletlen szabja meg: csak azt az uradalmat kutathatja, amelyiknek írásos anyaga valamelyik levéltárunkba kerülve ránk maradt. Ahhoz viszonyítva azonban, hogy Európában a nagybirtokrendszer utolsó »fellegváraként« számon tartott hazánkat az uradalmak szárai hálózták be, a megmaradt írásos anyag módfelett kevés.” Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914*. Budapest, 1969. 9.

el, ezekből választottam ki azt a hármat, amelyek nyomon követhetően rögzítik a szántóföldi gazdálkodás változásait a 19. század utolsó évtizedeiben. Tóth Tibor feldolgozását a piarista kuszodiátus mernyei uradalmáról, Für Lajos monográfiáját az Eszterházyiak tatai uradalmából kivált csákvári uradalomról, végezetül Oláh József elemzését az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodásáról. Ahhoz, hogy a feltett kérdésekben általános érvényű megállapításokat tehessünk, még sokat kell dolgozni. Mindenekelőtt jóval szélesebb körben kell a gazdaságokat megvizsgálni, tekintettel méretükre, földrajzi elhelyezkedésükre, a birtok és a birtokos (vagy gazdálkodó) jogi és társadalmi állására, illetve a birtok struktúráját is figyelembe véve.

Tóth Tibor a Magyar Kegyes Tanítórend mintegy 50 000 holdas Mernye-központú birtokát vizsgálva³² arra a változásra fókuszált, amely során a napóleoni háborúk konjunktúrájának hatására a 18–19. század fordulójától kezdődően a század végéig a feudális nagybirtok üzemstruktúrájának átszervezésével fokozatosan kapitalista „nagy(birtok)üzemmé” alakult át. Írásom szempontjából – amennyiben arra vagyok kíváncsi, hogy hogyan reagált a gabonatermesztés és -értékesítés felmerülő nehézségeire a korabeli agrárium – a mernyei uradalom példája nyilvánvalóan csak egy meglehetősen szűk aspektusban használható. A mernyei uradalom ugyanis lényegében véve nem tekinthető valóságos piaci szereplőnek. Az uradalom tulajdonosa a piarista rend volt, a birtok jogi értelemben lényegében holtkézi jellegű.

Az uradalomban a gabonatermesztés a határhasználat domináns eleme volt. Az árpa mellett „a gabonatermesztés legalapvetőbb ága az egész korszakban a búza volt, azzal, hogy az összes kalászosnak több mint az 50%-át, az összes szántónak pedig minimálisan a negyedét foglalta el”.³³ Tóth Tibor számításai szerint a kalászosok termelésére használt területek legdinamikusabban az 1848–1865 közötti időszakban nőttek. Ez az időszak tekinthető – Orosz István fogalmát használva – az extenzív növekedés időszakának, amikor a belső felhasználás és a piac igényei az alacsony termelékenységi szint mellett csak a termőterület növelésével voltak kielégíthetők. Az ezt követő időszakban a szántónövekedés üteme jelentősen lelassult, és forrása sem az újabb területek bevonása volt, hanem belső átrendeződés (főként a rétek és erdők, valamint legelők rovására). A szántóterület bővítésében „az 1870-es évek bizonyos fokú stagnálását az 1880-as évek közepének 7–15%-os emelkedése követte, majd ezután egy újabb visszaesés, és 1896-tól fokozatos emelkedés következett be”.³⁴ Ez nem mást jelent, mint hogy a gabonatermesztést sújtó válság idején a mernyei uradalom határhasználati struktúrája éppen nem az előzetesen várható módon változott. Nemhogy csökkent volna a szántóterület, hanem épp ennek ellenkezője történt: „amikor [...] az értékesítési problémák reális napi gondokat okoztak, akkor nőtt meg a szántógyarapítási kedv.”³⁵ Ezzel párhuzamosan a rétek területe folyamatosan csökkent, a legelőké viszont 1848 és 1907 között nagyjából másfélszeresére növekedett.

Ennek a – piaci logikának látszólag ellentmondó – folyamatnak a magyarázatát a mernyei gabona „biztosított piaca” adja. Az uradalom területén termesztett termények elsődlegesen a tulajdonosi igények, a tanítórend iskolahálózatának kiszolgálását voltak hivatottak biztosítani, és csak a fennmaradó mennyiség került piacra, így a piaci folyamatok nem befolyásolták a termelést. A tulajdonosi fogyasztás pedig általában legalább az össztermék 40%-a volt – ez a belső felhasználás bizonyos fokú „rugalmatlanságot” tett lehetővé a gazdaság

³² Tóth Tibor: *A nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyszabadítástól az első világháborúig*. Budapest, 1977.

³³ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 138.

³⁴ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 134.

³⁵ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 59.

működése és működtetése során a piaci folyamatokkal szemben. Tóth kimutatása szerint a belső felhasználás ráadásul éppen abban az időszakban – a század utolsó évtizedében – kezdett gyors ütemben nőni, amelyet a gabonaár általános csökkenése jellemzett. A finomabb elemzés, amelyben Tóth az össztermés, az átlagár és az eladás viszonyát vizsgálta, a búzát illetően arra a következtetésre vezetett, hogy „a termelés növekedése uradalmunkban szinte független volt az eladások alakulásától, és természetesen ez fordítva is igaz volt”.³⁶ Tóth értékelése szerint a gabonatermesztésben a korszakban nem történt lényegi szerkezeti módosulás, és az extenzív termelésbővítés mögött csak csekély intenzív átalakulás zajlott. Az értékesítés terén meglévő monopolhelyzet biztosította az uradalom túlélését a gabonaválság idején, de – ahogyan a nagybirtoküzem gazdálkodásának végső értékelésekor Tóth Tibor is fogalmaz: „...a termelékenység és ezzel együtt a megtermelt termékek mennyiségének növelésére irányuló befektetések emelésében az uradalom csak egy bizonyos határig volt érdekelt.”³⁷

Alapvetően más benyomást szerezhetünk uradalom és gabonapiac viszonyáról az ugyancsak dunántúli csákvári nagybirtok gazdálkodását vizsgálva. Für Lajos az uradalom földművelő gazdaságainak két nagyobb korszakát választja el egymástól. A 19. század közepétől annak utolsó évtizedéig a saját szükséglet kielégítése volt a termelés fő célja, azután, az első világháborúig egy új, piacra termelő szakasz következett.³⁸ A művelési ágak szerint – hasonlóan a mernyei uradalomhoz és végső soron az egész országhoz – a szántók nagy aránya a csákvári uradalomban is jellemző volt. A szántóterület növekedése itt is az 1860-as években indult meg, és nagy iramú gyarapodása az 1880–1890-es évek fordulójáig tartott – vagyis valamivel előbb ért véget, mint a hasonló folyamatok országos szinten. A szántónövekedés elsősorban az erdők, kisebb mértékben a rétek és legelők rovására történt. Csákváron azonban még így is a magyarországi átlagnál jóval nagyobb részt foglaltak el az erdők, és kisebb volt a rétföld területe.

A csákvári gazdaságban az 1860-as évek első felében tervezett először forgórendszert az akkori uradalmi mérnök. Ekkor még a gabonafélék túlsúlya érvényesült (2/3 részt foglalt el a gabona, a maradék területre takarmányok és kapások kerültek). Ám a századfordulóig következő évtizedekben jelentős változások zajlottak: a korábban még 20%-ot kitevő ugarföldek művelésbe vétele és a gabonafélék arányának egyidejű csökkentése oda vezetett, hogy a kapás- és takarmánynövények területi aránya a korábbinak duplájára nőtt.³⁹ Abban a korszakban, amikor – ahogyan bemutattam – a kortárs gazdasági szakemberek a kizsákmányoló, expanzív földművelést kárhóztatva az okszerű és az előrelátó gazdálkodás elterjesztését szorgalmazták, a csákvári uradalom (legalábbis annak központi, csákvári gazdasága) már meg is valósította azt a gyakorlatban. És nem pusztán a vetésforgó, hanem például a trágyázás gyakorlatának meghonosításával is. A „befektetésnek” meg is lett az eredménye, az 1890-es évekre az extenzív növekedést intenzívebb termelési irány váltotta fel, és mintegy 50–70%-kal növekedtek a terméshozamok.⁴⁰

Ugyancsak az 1860-as évektől a századfordulóig tartó időszakban jelentősen átalakult az állattenyésztési struktúra is az uradalomban. Az egységnyi területre (szántó, rét és legelő) számított számosállatszám 1878–1885 táján érte el a csúcspontját, azután állandósult. Az

³⁶ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 171.

³⁷ Tóth: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*, 365.

³⁸ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 75.

³⁹ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 100–110.

⁴⁰ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 120–123.

1880-as évek derekán ugyanakkor gyökeres átalakulás indult az állattenyésztési struktúrán belül is, amely oda vezetett, hogy az 1890 és 1894 közötti rövid időszakban azután teljesen átrendeződjön a tenyésztett állatok fajta szerinti összetétele: míg előbb egyértelműen a juh-tenyésztés volt a főszerep, 1894-re a szarvasmarha tenyésztés vált a dominánssá. A csákvári uradalom átlagos állattállomány nagysága az országos szinttől ugyan elmaradt, de a nagybirtokok átlagához viszonyítva fejlettebbnek bizonyult.⁴¹ Összességében az állattenyésztésen belüli szerkezeti átalakulás mintegy fél évtizeddel megelőzte a növénytermesztés esetében megfigyelhető változásokat, mintha ez utóbbi éppen előbbire is építkezett volna. A csákvári uradalom ezek szerint – ahogyan azt egyébként az uradalom pénzforgalmi mérlegei is igazolják – több síkon is releváns és hosszú távon is sikeres választ adott a búza századvégi válságára. Jóllehet az összes bevételek között nem mindig az agrártermelés eredménye volt a meghatározó, a századfordulóra mégis erre a szektorra helyeződött a hangsúly.⁴² Abban az időszakban tehát, amikor – a gabonaválság nyomásának hatására is – az extenzív irányú mezőgazdasági terjeszkedés helyébe az intenzív agrikultúra és az állattenyésztés előtérbe kerülése volt jellemző.

Az előzőekhez képest jóval kisebb és több gazdaságra tagolódó alföldi akasztó-vésztői uradalomról azokhoz képest kevés, töredezett információk van. Az mindenesetre tudható, hogy uradalmi átlagokat tekintve a szántóterülete a hasonló megyei és az országos arányoknál magasabb (1887-ben 59,7%, 1890: 66,78%, 1897: 61,82%), a legelők és a rétek aránya pedig valamelyest kevesebb. Az országos átlagnál korábban, de a csákvári uradalomnál például később vezetik be a talaj előkészítés folyamatába a műtrágyát, a gépesítettség viszonylag magas. Oláh József összességében úgy fogalmaz, hogy a „Wenckheim-uradalmak helyét [...] a többi nagybirtok között [...] a közepesnél fejlettebb birtokok csoportjában jelölhetnénk ki”.⁴³

Az állattenyésztés struktúrájára vonatkozóan – az adatok időbeli szórtsága, az egységes hosszú idősorok hiánya miatt – ugyancsak tömör megállapításokat fogalmazhatunk meg. A számosállatszám körülbelül az 1890–1910-es évek között érte el a legmagasabb pontját. A két fő ága (juh-, illetve szarvasmarha tenyésztés) között az uradalom némelyik tagjában (benedeki, csorvási) ugyan megfigyelhető az utóbbi irányába való szisztematikus hangsúly eltolódás az 1880-as évek legvégén, illetve az 1890-es évek első felében, de további információ híján nehéz megítélni, hogy ez a változás milyen kapcsolatban áll akár a növénytermesztési struktúrával, akár az uradalom igazgatásának más tevékenységével. Akárhogyan is, az uradalom gazdaságainak pénzügyi mérlegei itt is azt a benyomást keltik, hogy válságról – annak a veszélyéről, hogy az uradalom csődbe megy – a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első évtizedeiben nem beszélhetünk. Sőt, ahogyan az uradalom monográfusa explicit megfogalmazta: „Vizsgálódásaink eredményei annak a következtetésnek levonására készítetnek bennünket, hogy agrárfejlődésünk »válságszakasza«, s az azt követő évtized – legalábbis a Wenckheim-birtokokon – kapitalista gazdálkodás fénykorát, legteltesebb virágzását jelentette.”⁴⁴

A megelőző konjunkturális időszakot követően az 1870-es évektől kezdve mindinkább a gabona (legfőképpen a búza) egyre romló külpiaca vált jellemezővé. Legkésőbb az 1880-as évek

⁴¹ Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 138–141.

⁴² Für: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján*, 345–351.

⁴³ Oláh József: *Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján*. Budapest, 1975. 65.

⁴⁴ Oláh: *Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása*, 156.

közepére a gazdasági szakemberek, a szakírók és a gazdálkodók számára is világossá vált, hogy a gabonatermelés – legfőképpen pedig a búzatermelés – válságos helyzetbe került. A válság kiéleződéséhez nyilvánvalóan hozzájárult a búza árának világpiacra és lokálisan is tapasztalható esése, mégis úgy gondolom, hogy a folyamat gyökere a mezőgazdasági termelés struktúrájából fakadó nehézségekben rejtett inkább. Amíg a korábbi konjunktúra búza iránti növekvő keresletét relatíve „könnyű” volt expanzív növekedéssel, egyre nagyobb területek művelés alá vonásával kielégíteni, addig a piaci igények század végi változásával már csak újfajta, átfogóbb, strukturális változtatások bevezetésével lehetett lépést tartani. A kibontakozó válság felismeréséhez – mivel nem valamiféle hirtelen csapás eredményeként, hanem hosszabb idő alatt fokozatosan, ám mind nyilvánvalóbban bontakozott ki – viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie, és hasonlóképpen: a folyamat megállítása sem ment egy csapásra. Az említett példákból azonban látható, hogy a makroszinten jelentkező válság egyáltalán nem jelentette azt, hogy a mezőgazdaság tényleges szereplői feltétlenül annak áldozatává váltak volna.⁴⁵ A mernyei uradalom speciális piaci helyzetének köszönhetően lényegében meg sem érezte a búzapiacra bekövetkezett változást, a csákvári uradalom meglehetősen hamar és meglehetősen hatékony módon reagált, de még a legkevésbé rugalmasnak mutakozó akasztó-vésztői birtokok monográfusa is úgy értékelte, hogy a válságidőszak éppen az uradalom fénykorát jelentette. A gazdaságok kiinduló pozíciójuk függvényében szükségyszerűen különbözőképpen reagáltak a kihívásra, de mindről elmondható, hogy a szükséghelyzet kimozdította őket a korábban megszokott gazdálkodási ritmusukból, életmódjukból és – (közép)hosszú távon – az okszerű, kalkuláló, kapitalista üzemszervezet kialakítása irányába ösztönzött. További kutatások sora segíthet feltérképezni, hogy a lezajlott változások hogyan különböznek, illetve milyen további hatásokkal jártak a társadalmi és birtoknagyság szerinti pozíció függvényében: ami ugyanis a nagybirtokok szintjén dinamizálódást gerjesztett, nem feltétlenül vezetett ugyanarra az eredményre a kisebb területtel rendelkező gazdaságok esetében is.⁴⁶

⁴⁵ A bevezetőben is idézett tanulmányában Szuhay Miklós hasonlóképpen úgy találja, hogy a gabonaválság kapcsán az áresés miatti „panaszok rendkívül eltűlöztek”. Számításai szerint a 19. század vége gazdálkodóinak (sőt az egész mezőgazdaság) jövedelme az 1880–1890-es években jelentősen növekedett. Szuhay: *A szántóföldi termelés fejlődése*, 59.

⁴⁶ Erre figyelmeztet Kaposi Zoltán is, aki szerint a hazai uradalom nagy része a 19–20. század fordulóján „vált igazából mezőgazdasági nagyüzemmé”, ezzel egy időben viszont „a hagyományos paraszti gazdaság szinte minden lényeges közgazdasági mutatót illetően lemaradt a nagybirtok mögött, annak legfeljebb kiegészítőjévé válhatott.” Kaposi Zoltán: *A magyarországi nagybirtokrendszer változásai (1700–1945)*. Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32. Kaposvár, 2001. (95–119.), itt 106.

ZSUZSANNA KISS

Grain Crisis at the End of the 19th Century (from a Social Historical Perspective)

The agricultural crisis of the last third of the 19th century is usually described in literature as a crisis of “overproduction”. The paper argues that this view – which was already questioned by such noted contemporary scholars as Jakab Pólya or Andor Löherer – needs to be revisited. It may be more correct to try to find the root of the problem in “one-sided” production, the overemphasized role of ploughland in the production structure and the deficiencies of the entire system of production, rather than in overproduction. In the paper, we focus on individual farmers rather than examining data on the national level. The methodology was inspired primarily by the movement in British economic historical literature that has continuously remained influential since the 1960s, according to which instead of universal statements we should rely on the results of analyses that study farms taking into account at least their main characteristics. Because farms specialized in animal husbandry or ploughland cultivation were affected very differently by the great agricultural depression at the end of the 19th century. Examining the well-documented and thoroughly studied history of agriculture of three Hungarian landed estates (the latifundium of the Piarist *custodiatus* at Mernye, the Csákvár estate that had been separated from the Tata estate of the Eszterházy, and finally the estates of Akasztó-Vésztő) I am looking for possible reactions to the deterioration of the market position of grain. The results prove that the macro-level crisis did not necessarily bring about the inevitable fall of people dealing with agriculture. On the contrary, even though the farms necessarily reacted differently to the challenge due to their different starting positions, all the three examined estates' traditional farming rhythm and way of life were disturbed by this state of emergency, and they were driven towards a rational, plan-based, capitalist farm organization in the medium-long term.